

ŞEHİRİ SÖZLE RESMETMEK: OSMANLI EDEBÎ METİNLERİNDE İSTANBUL (XV-XVIII. YÜZYILLAR)

HATİCE AYNUR*

Mevcut bilgiler ışığında İstanbul'un Osmanlı başkenti oluşundan sonra¹ edebî metinlerinde² İstanbul teması, anlatısı ve imgesini Ahmed Bican'ın (ö. 1465'ten sonra) *Dürr-i Mekkân*'undaki bölüm, Avnî mahlasıyla şiirler yazan Fatih Sultan Mehmed'in *Dîvan*'ında yer alan Galata'yla ilgili şiirler,³ Ahmed Paşa'nın (ö. 1496) kasidesi ve Aynî'nin yazdığı murabbayla başlatmak mümkündür.⁴

* İstanbul Şehir Üniversitesi

1 Fetihten önceki telif ve tercüme Osmanlı metinlerinde yer alan İstanbul teması genellikle Arap kaynaklarından aktarılma olup ayrı bir çalışma konusudur. Bu temalar fetihten sonra kaybolmamış dönüşerek çeşitli metinlerde yer almaya devam etmiştir. Ayrıca bu temalar, Fatih, fetih ve İstanbul üzerine önemli tartışmaların kaynağını oluşturmuştur. Bu tartışmalar ile erken dönem metinlerindeki İstanbul temasıyla ilgili ayrıntılı kaynak dökümü ve değerlendirme için bkz. Stefanos Yerasimos, *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul 1995; Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet, 1453: İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları*, İstanbul 2012, özellikle s. 23-62.

2 Bu yazıda, edebî metin kavramının sınırları dönemin "metin" kavramının sınırlarının esnekliği göz önüne alarak daha geniş tutulmakla birlikte makalenin hacmi dolayısıyla bugün için "edebî" kabul edilmeyen metinlere daha az gönderme yapılmıştır. Bu bağlamda İstanbul'dan söz eden ilk metinler arasında *Dürr-i Mekkân* alınmıştır. Ayrıca, "metin"le kastedilenin sadece kitap olmayıp bir kasidenin veya gazelin de metin olarak makalede ele alındığını belirtmek gerekir.

3 Fatih'in gazelleri ve bugünkü Türkçe'ye çevirileri için bkz. İskender Pala (haz.), *Fatih'in Şiirleri*, İstanbul 2003; Muhammet Nur Doğan (haz.), *Fatih Divanı ve Şerhi: Metin, Nesre Çeviri ve Şerh*, İstanbul 2004.

4 Aynî'nin kimliği hâlâ tespit edilememekle birlikte murabba, çoğu kaynakta Cem Sultan'ın yakın çevresinde bulunan Karamanlı Aynî'ye (ö. 1491-1494?) ait gösterilmektedir. Öte yandan, murabba Karamanlı Aynî'nin *Dîvan*'ında yer almadığı için ona ait olma ihtimali zayıf olup bu konuda *Dîvân*'ı neşr eden (Ankara: Akçağ, 1997) Ahmet Mermer de benzer görüştedir. Bu murabbadan ilk kez Sadettin Nüzhet Ergun söz eder (*Türk Şairleri*, İstanbul 1936, c. 2, s. 608). Ergun, Eğridirli Hacı Kemal'in, *Camiu'n-nezâir*'inde yer alan (Beyazıt Devlet Ktp. nr. 5782, vr. 69a-b) bu murabbanın altı bendini yayınlamış olup onu kaynak alan çalışmaların hepsinde 6 bend şeklinde geçmektedir

Farklı metin türlerinde yer alan birden çok tema, anlatı ve imgelerin ya zihinlerdeki "şehir" ve "İstanbul" algısından ya da yaşanan "an"dan diğer bir deyişle gerçeklikten üretilmesi söz konusudur. Farklı zaman dilimlerini, bağlamları ve ihtiyaçları temsil eden tema, anlatı ve imgelerin yan yana veya iç içe var olabildikleri gibi belirli bir zaman sonra dolaşımdan kalktığı ya da başka bir tema, anlatı ve imgeye büründüğü görülmektedir.

Yaklaşık 450 yıllık bir dönemi kapsayan Osmanlı İstanbul'unun yer aldığı Osmanlı edebî metinlerinin sayısı çok olduğu gibi, metinler tarz ve tür olarak da çeşitlilik arz eder. Bu konuda ilk yazıyı 1918'de M. Fuat Köprülü "Eski İstanbul ve Şairlerimiz" başlığı⁵ altında Cem Sadi'sinin şiirine⁶ odaklanarak ele almıştır. 1953'te Asaf Halet Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul: Antoloji* başlığını taşıyan kitabıyla İstanbul üzerine olan şiirleri ilk kez bir araya getirir.⁷ Çelebi'nin kitabından bugüne Osmanlı döneminde İstanbul'la ilgili yazılmış şiir veya mensur metinlere odaklanan müstakil bir çalışma yapılmamakla birlikte makale düzeyinde çalışmaların sayısı özellikle İstanbul'un küresel ölçekte marka değeri kazanması ve 2010'da İstanbul'un "Avrupa Başkenti" seçilmesiyle çok artmıştır.⁸

(Şiirin tamamı için bkz. Hatice Aynur, "İstanbul in Divan Poetry: 1453-1600," *Acta Viennensia Ottomanica, Akten des 13. CIEPO-Symposiums (Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes) vom 21. bis 25. September 1998*, ed. Markus Köhbach, Gisela Procházka-Eisl ve Claudia Römer, Wien 1999, s. 44-45).

5 *Yeni Mecmûa*, 1918, sy. 46, s. 387-388.

6 Öte yandan bu şiiri, Ahmet Ateş'in Hâmidî'ye ait göstermesi ("Fetihten Az Sonra Bir İstanbul Tasviri", *Fatih ve İstanbul*, 1953, c. 1, sy. 1, s. 2-3) araştırılması gereken bir konudur.

7 İstanbul 1953.

8 Son yıllarda makale düzeyinde yapılan yayımlar arasında şunlar verilebilir: Zehra Toska, "Şairlerin İstanbul'u: Günümüzden Geçmişe Bir Bakış", *JTS*, Hasibe Mazioğlu Armağanı, 1998, c. 22, sy. 2, s. 195-221; Kâzım Yetiş, "Klasik Dönem Edebiyatında

1a-b- Şair Fatih (Tezkiretü's-şuarâ) ve divanı (Millet Kütüphanesi)

Bu makalelerin çoğu, A. Halet Çelebi'nin ya da Hasan Akay'ın *Fatih'ten Günümüze Şairlerin Gözüyle İstanbul*⁹ başlıklı derlemesinde yer alan şiirlere dayanmaktadır. Bir kısım yazılar ise 1980'den itibaren sayıları hızla artan metin neşirlerindeki İstanbul'la ilgili bölümlerin makaleye dönüştürülmüş hâli,¹⁰ bir kısmı da İstanbul'un tarihî semtleri için düzenlenen toplantılarda sunulan bildiri metinleridir.¹¹ Şu anda gelinen aşamada Osmanlı dönemi

metinleri üzerine birincil çalışmalar tamamlanana kadar İstanbul'la ilgili tema, anlatı ve imgelerin dökümü ile bu konuda yapılacak tespitlerin eksik ve yetersiz olacağı aşikârdır. Öte yandan, mevcut bilgi birikimiyle bile çok ciltli bir kitabı hak eden Osmanlı edebî metinlerinde İstanbul konusunu tamamıyla ele almak tahmin edileceği üzere bu makalenin hacmini aşacaktır. Bundan dolayı bu yazıda belirli temalar, imgeler ve anlatılar ile belli metinlerin seçilmesi yoluna gidilmiştir. Öncelikle İstanbul'un XV ve XVI. yüzyıl metinlerinde nasıl temsil edildiğini incelemek ve böylece bu metinlerin nasıl bir imge sundukları, şehrin değişen yeni kimliği ve coğrafyasını nasıl ele aldıklarının ipuçlarını ortaya koymak istedim. Fakat bu ilk metinler üzerine sistemli bir

İstanbul", *Kültürler Başkenti İstanbul*, İstanbul 2010, s. 288-297; İskender Pala, "Divan Edebiyatında İstanbul", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu, 14-17 Aralık 2010: Bildiriler*, haz. Davut Hut, Zekeriya Kurşun ve Ahmet Kavas, İstanbul 2011, s. 243-254; İskender Pala, "İstanbul: Dizelerin ve Cümlelerin Müstesna Şehri", *Şehir ve Kültür: İstanbul*, ed. Ahmet Emre Bilgili, İstanbul 2011, s. 191-250.

9 2 c., İstanbul 2007.

10 Mesela Hasan Ali Esir, "İbrahim İbn-i Bâli'nin Hikmet-nâme'sinde İstanbul", *I. Uluslararası Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu Bildirileri*, ed. Erol Ülgen ve Emin Özbaş, İstanbul 2009, s. 407-415; Şerife Akpınar, "Klasik Türk Edebiyatında Beykoz", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2013, c. 6, sy. 27, s. 18-39.

11 Mesela Bahir Selçuk, "18. Yüzyıla Ait Bir Mecmuada Üsküdar", *Turkish Studies*,

Prof. Dr. Hamza Zülfiyar Armağanı, 2009, c. 4, s. 3, s. 1119-1152; Nihat Öztoprak, "Türk Şiirinde Üsküdar Motifi", *Üsküdar Sempozyumu IV: 3-5 Kasım 2006: Bildiriler*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, c. 1, s. 491-508; Bünyamin Çağlayan, "Nazım Divanı'nda Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu IV: 3-5 Kasım 2006: Bildiriler*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2007, c. 1, s. 509-526.

2- Sarayburnu-Salacak'tan Göksu'ya: Boğaz'ın iki yakası (Schranz, TSM, nr. 17-753)

çalışma olmadığı için bu metinler arasındaki akrabalıkları ortaya koymak mümkün olmadı.

İlk Metinler, Temalar, Anlatılar ve İmgeler

Bu başlık altında, Tacîzade Cafer Çelebi'nin (ö. 1515) yazımını 899 (1493) yılında tamamladığı *Hevesnâme* mesnevisine kadar İstanbul'la ilgili temalar, anlatılar ve imgelerin yer aldığı metinler ele alınmıştır. Zira, *Hevesnâme*, türü, yazılma amacı ve İstanbul'la ilgili bölümleri bakımından kendinden önce yazılanlardan ayrıldığı gibi, kendisinden sonra gelen benzer metinlere de örnek oluşturur. 1493'e kadar yukarıda değinilen Ahmed Bican'ın (ö. 1465'ten sonra) *Dürr-i Meknûn*'undaki bölümlerine, Avnî'nin *Dîvan*'ındaki Galata'yla ilgili şiirlerine, Ahmed Paşa'nın Eski Saray'ın yapımına (861/1457) yazdığı tarih beyitli kasidesine¹² ve Aynî'nin yazdığı 7 bentlik murabbasına, Cem Sadisî'nin kasidesi, Antepli İbrahim b. Bâlî¹³'nin 1488'de tamamladığı

¹² Ahmed Paşa'nın şiiri öncülük olmakla birlikte hem kaside hem tarih manzumesi olarak bu tarz şiir yazan Osmanlı şairlerinin zihinlerinde model metin olarak Taşlıcah Yahya Bey'in Süleymaniye Camii'nin yapımına yazdığı şiirin bulunduğu anlaşılmaktadır. "Pâdişâh hazretlerininün câmi-i şeriflerinin itmâmına bu kaside min-evvelihi ilâ-âhirihi her mısra'ı târihdür bir târihde misli görülmemişdür" başlığını taşıyan bu şiirin başlıkta ifade edildiği gibi her mısrasında tarih düşürülmüştür. Manzumenin çözümlemesi için bkz. İ. Güven Kaya, "Divan Şiirinde Tarih Düşürme Geleneği ve Yahya Bey'in Bir Kasidesi," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2006, c. 12, s. 50, s. 59-56.

¹³ İbrahim İbni Bâlî'nin hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamasına rağmen *Hikmetnâme*'den Antepli olduğu ve Memluk sultanı Kayıtbay'a (1468-1496) intisap ettiği anlaşılmaktadır. Eser üzerine iki doktora tezi hazırlanmış olup İstanbul'la ilgili bölüm Mustafa Altun'un tezinde yer almaktadır. Bkz. Mustafa Altun, "İbrahim b. Bâlî: Hikmetname (İlk Altı Bin Beyit): Dil İncelemesi", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi,

Hikmetnâme'si ile yine aynı tarihlerde Kıvamî (ö. 1512'den sonra) tarafından kaleme alınan *Fetihnâme*'deki İstanbul'la ilgili bölümler eklenebilir. Ahmed Bican'ın *Dürr-i Meknûn*'u ne zaman kaleme aldığı bilinmemekle birlikte eserin fetihten sonra yazıldığı kabul edilir. Birinci dipnotta belirtildiği üzere *Dürr-i Meknûn*'da geçen İstanbul temaları kendisinden önce gelen Arap ve Bizans kaynaklarından beslenmiş, daha sonra yazılan özellikle *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân* metinlerinde, Gelibolulu Âlî'nin (ö. 1600) *Kühû'l-ahbâr*'ında, Evliya Çelebi'nin (ö. 1687'den sonra) *Seyahatnâme*'sinin 1. cildinde yer alan İstanbul'un ve Ayasofya'nın kuruluşu, İstanbul'un tılsımları gibi pek çok tema ve efsaneye kaynaklık etmiştir. Aşağıda *Dürr-i Meknûn*'dan yapılan alıntıda söylenenleri bir başka şekilde ya da dönüştürülmüş hâliyle farklı Osmanlı metinlerinde rastlamak mümkündür:

Ve dahı Kostantiniyye [ya'nî İslâmbol] dirler, Rûm'da bir şehirdir. Bir ulu şehirdir. Anun içinde 'acâyib binâlar ve tılsımlar vardır. Anda bir ulu deyr vardır ve anun yanında bir meydân vardır. Anda yapılı bir mîl vardır. Üzerinde âyine-i cihân-nümâ var idi. Kaçan denizden şehre yağı gelse veyâ bir tarafdandüşmân belürse, magribden kopsa anda görünürdü. Ve dahi bir yapı var idi. Anun üzerinde bir tabl var idi. Her gâybde kimsesi olsa gelür o tablı bir kez ururdu. Eger gayib sağ ise tabldan sadâ gelürdi ve eger ölmüş ise bin kez ursalar âvâz gelmezdi. Ve dahi yek-pâre taşdan bir mîl vardır. Dört pâre tunçdan nesnenin üzerine kaldurup komışlar. Üzerine dürlü

2005. İstanbul'la ilgili bölüme dikkat çeken bir yazı Hasan Ali Esir tarafından kaleme alınmıştır. Bkz. Dipnot 10.

sûretler kendüden kazmışlar. Bu âleme enbiyâdan ve beglerden kimler geldi ve gelecekdür, 'ilm-i cifr ile bu memleketde kimler hükm ideceğin, malûm etmişler ve târîhlerini Süryânca yazmışlar. Dahı o mîlün dibinde bakırdan bir el itmişler idi. Tılsım idi, kaçan ol şehre bir kişi metâ' getirse ol elün yanına götürürler idi, ol el avucın açardı, ele sayarlardı idi, bahâsı ne ise ki tamâm ola, avucın yumar idi. .... Ve dahi tunçdan üç dört yılan düzmişlerdür, birbirine sarmaşmış. Üçü üç yirden baş çıkarmış, içi mücevvef, on beş arşın yüce. Eydürler kim tılsım ile ol yılan bağlanmışdır. Anda yılan âdemi sokmaz, soksa da kâr eylemez. Dahı anda niçe yerde tılsımlar vardır, kimse bilmez ve yir yir mîller vardır, kim[i] yapılı kimisi mücevvef ve kimi tolu. Yanku bin Mâdiyan bünyâd itmişdür, iki deniz mâbeyninde senbûse şeklinde ...¹⁴

Ahmed Paşa'nın "Kasîde Der-Medh-i Kasr-ı Mehemed Hân" başlığını taşıyan kasidesi Osmanlı metinlerinde bina övgüsü ve binanın yapımına tarih düşüren beytiyle öncü konumunda olmakla birlikte mimari özelliklerin tasvirinde gerek İran edebiyatında gerekse Osmanlı edebiyatında kullanılan gerçeklikten uzak, okuyucuda hayranlık uyandıracak olağanüstü yapı tasviri özelliklerini içermektedir:

Ol serv ki dîvârına nakş eyledi nakkâş
Teşbîh olunmağa yarardı ana tûbâ

Tûbâ eger asılmasa cennetde nigûnsâr
Soffandaki serv olmasa bu vech ile ra'nâ

¹⁴ Yazıcıoğlu Ahmed Bican, *Dürr-i Mekkûn (Tıpkıbasım): İnceleme - Çeviri-yazı - Dizin*, haz. Ahmet Demirtaş, İstanbul 2009, s. 153-154.

Ol serv- dil-ârâya hevâdâr-dürür âb
Kim düşdi bu kasr ayagına bî-ser ü bî-pâ

Şâdî-ile geçen 'ömr gibi tâze vü hurrem
Ol su ki serâyında hemîşe olur icrâ¹⁵ (beyit 28-31)

Ahmed Paşa'nın kasidesinin son mısrası ebceet hesabına göre 861 rakamını verir ki bu tarih de bugün İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü ile bazı bölümlerinin bulunduğu alanda Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı ve Topkapı Sarayı'nın yapımından sonra Eski Saray (Sarayı-Atık) adını alan sarayın yapımının tamamlandığı yılı gösterir (1456-1457).¹⁶

Aynî'nin murabbasını yazdığı tarih kesin olarak tespit edilememekle birlikte murabbanın Eski Saray'ın yapımından sonra (1456-1457) kaleme aldığı tahmin edilebilir. Zira, şiirde Hz. Ali, Zülfikâr ve Hayber'e yapılan atıflarla Fatih'in savaşçı yanına ve İstanbul'u fethetmesine vurgu yapılması fethin etkisinin hâlâ devam ettiğini ve fethin üzerinden çok zaman geçmemiş olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca, şehrin adının "İstanbul, İslambol" gibi kullanımlarının henüz yaygınlık kazanmadığı için Kostantin'in şehri (şehr-i Kostantin) şeklinde kitabî ve edebî olarak anıldığı söylenebilir.

Cem Sadisî, bir başkası tarafından eklenen "Der-Medh-i Kostantiniyye Min Kelâm-ı Sa'dî-i Cem" başlığını taşıyan kasidesini II. Bayezid için yazmıştır.¹⁷ 1918'de yayınladığı yazısında M. Fuat Köprülü, şiirin nereden alındığını, bir kasidenin bir bölümü olduğunu

¹⁵ Ali Nihad Tarlan (haz.), *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul 1966, s. 25-26.

¹⁶ Tülay Artan, "Eski Saray", *DBİst.A*, III, 204-205.

¹⁷ Cem Sadisî'nin *Divan*'ının nüshası şimdilik mevcut değildir ve kasidenin şimdilik şu anda bilinen hâli yukarıda değinildiği gibi Eğridirli Hacı Kemal'in mecmuasındadır.

3- Yuşa Tepesi'nden bakış: Karadeniz Boğazı'ndan Kanlıca'ya (1855) (Schranz, TSM, nr. 17-754)

belirtmeden, toplam 29 beyit olan kasidenin İstanbul'la ilgili 14 beytinin sadece 10'unu yayınlamıştır.¹⁸ Bundan dolayı Köprülü'den yapılan alıntı ve aktarmaya dayanan İstanbul şiirleri derlemeleri ve incelemelerinde bu şiir, 10 beyit olarak yayınlanıp değerlendirilmektedir. Cem Sultan'ın adını isminin parçası yapacak kadar ona yakın olan Sadisî, tarihini tam tespit edemediğimiz bir zamanda bu kasideyi yazarak kişisel hikâyesini İstanbul'u anlatısının parçası yapmıştır. İstanbul'a gizlice geldiği 1490'ların ilk yarısında öldürülen Cem Sadisî'nin kasidesinin II. Bayezid'e ulaşip ulaşmadığı henüz bilinmemektedir. Kişisel durumu nedeniyle ilk kez İstanbul'u adaletin gerçekleştiği yer olarak niteler ki bunu adaletiyle meşhur *Şehnâme* kahramanlarından Nuşirevan'a atıfla yapar.

Sadisî'nin anlatımına göre İstanbul, mimarisi, binaları, coğrafyası, havası, suyu ve nüfusu ile bolluğun şehridir. Bütün bu övgülerin merkezinde II. Bayezid vardır. Zira, "Padişahlık sarayının bahçesindeki kulede aslan burcu eyvanı olup orada o, güneş gibi oturmaktadır. Nuşirevan'ın adalet evinin duvarı ve adalet zinciri şehir içinde padişahın dergahı ve divanıdır," ... "Bu şehir şehirlerin sultanı dense şaşırılmaz çünkü bu şehirdeki sultan şahların sultanı olarak anılmaktadır."

Kal'a-i bostân sarây-ı şâh içinde şöyle kim
Şâhımız kurs-ı güneş burc-ı esed eyvânıdır

Nakş-ı dârü'l-'adl-i Nûşirvân'ı vü zencîr-i dâd
Şehr içinde pâdişâhun dergah ü divânıdır

...

Ger bu şehri şehirler sultânı dir-isen nola
Çün anılan bu şehirde şâhlar sultânıdır
İbrahim İbni Bâlî'nin Memlük Sultanı Kayıtbay'ın
elçisi olarak İstanbul'a gelip II. Bayezid'le görüştüğü
bilgisi, onun *Hikmetnâme*'sinde İstanbul'la ilgili
anlattıklarında kendi tecrübesinin de yer aldığını
gösterir. 1488'de yazımı tamamlanan eserin İstanbul
bölümü, Osmanlı İstanbul'unun Osmanlı tebaası
olmayan Müslüman birisi tarafından ilk kez kaleme
alınması bakımından önem taşır. Bâlî, gözlemlerinin
yanı sıra Arap kaynaklarında ve sözlü kültürde yer alan
İstanbul'la ilgili temaları (efsanevi kuruluşu, tıslımları
gibi) anlatısına katar.

Kıvâmî, 893'te (1488) tamamlayıp II. Bayezid'e
sunduğu *Fetihnâme*'sinde çoğunlukla Fatih'in seferlerini
ve fetihlerini anlatmıştır.¹⁹ İstanbul'un kuruluşu ve
Ayasofya'nın yapımı, Arapların İstanbul'a seferleri,
Fatih'in İstanbul'u alışı ile sonrasında giriştiği imar
hareketlerini manzum-mensur karışık olarak anlatmıştır.
Çoğu zaman mensur olarak anlatılanlara giriş
mahiyetinde ve daha akılda kalıcı veya sanatlı söyleme
kaygısıyla manzum kısımlar yazmıştır. Mesela:

Diyem kim şehri-i Kostantîn'i evvel
Yapup hısnını kim kıldı mükemmel

Dahı kimden kime degdüğünü hem
Diyem tâ feth idince şâh-ı 'âlem (sayfa 108)

Yukarıda ele alınan metinlerden işlenen temaların
ortak noktalarına bakıldığında aşağıdaki başlıklar
ortaya çıkmaktadır:

¹⁸ Köprülü, "Eski İstanbul ve Şairlerimiz", s. 387-388.

¹⁹ Kıvâmî, *Fetihnâme*, haz. Ceyhan Vedat Uygur, İstanbul 2007, s. 94-161.

1. Şehrin Efsanevi Kuruluşu ve Ayasofya'nın İnşası:

Daha önce de belirtildiği üzere Ahmed Bican'ın Dürr-i Mekkûn'unda, İbrahim İbni Bâlî'nin Hikmetnâme'sinde ve Kıvamî'nin Fetihnâmesi'nde yer alan ve Arap ve Bizans kaynaklarından beslenen bu temalar Osmanlı dönemi İstanbul'uyla ilgili literatürde önemli yer tutar. Şehrin efsanevi kuruluş öyküsü manzum olarak Hikmetnâme'de şöyle ifade edilir:

Ki bir şehir var âlemde meşhûr
Ki dirler ana Sitanbul-ı ma'mûr

Kılupdur anı Konstantin bünyâd
Ana Kostantiniyye dimiş ol ad

Orada vaz' idüp ol şehir-bânı
Deniz üstine bünyâd itmiş anı²⁰

2. **Şehrin Güzelliği:** Aynî'nin murabbasında tekrarlanan "Bu dünyanın güzeli/süsü Kostantin'in şehrinde" anlamına gelen "Revnakı bu kâinatun şehir-i Kostantin'dedir" mısrası şehrin coğrafi güzelliğinin yanı sıra insan eliyle yapılmış olanlara (binalar) yapılan övgüdür. Birinci bendin üçüncü mısrasında "Bu haber kim söylenür hem zâhir ü bâtındadır." ifadesi İstanbul'un bu özelliğinin her yerde konuşulduğuna işaret eder. Sadece insanlar arasında değil meleklar ve melekler de aynı mısrayı tekrarlamaktadır (2. bent). Burada anlatılan, Aynî'nin söylediği sözlü ve kitabi dünyadaki İstanbul algısının aktarılması olup yaşanan bir deneyimin belirtilmesi değildir.

3. **Şehrin Güzelleri:** İstanbul'un güzel insanlarla dolu olduğu muhakkak belirtilir. Aynî, şehrin cennette bulunan huri ve gılman gibi güzellerle dolduğunu ve bunu Sultan Mehmed'in sağladığını söyler (7. bent). Cem Sadisî de dünyada güzeller hazinesi olarak İstanbul şehrinin bilindiğine işaret eder. Bilginlerin katında İstanbul'un ikinci Mısır olduğunu belirtilerek hem Mısır ülkesinin güzelliğine hem de güzelliği ile meşhur Hz. Yusuf'a gönderme yapar:

Şehir-i İstanbul ki 'âlemde güzeller kâmidur
Dünyenün 'ârifleri katında Mısır-ı Sânidür

4. **Cennete Benzerliği:** Cennete benzemek bir şehir için yapılabilecek en büyük iltifatlardan biridir. Bundan dolayı, İstanbul'un güzelliği, binaları, bağları ve içinde bulunan insanların güzelliği bakımından cennete benzerliği vurgulanır:

Yiryüzinde bâğ-ı cennet var-ise ancak budur
Kim melekler pâspân Rıdvân anun derbânıdur
(Cem Sadisî)

5. **Şehrin Fethi ve Fatihine Övgü:** Aynî, Sultan Mehmed'in Hz. Ali gibi kılıcını saldırgan yedi ülke (iklimi) aldığına vurgular (2. bent). Hikmetnâme'de İstanbul'la ilgili bölümün ilk iki başlığı altında şehrin Müslümanlardan önceki durumu, nihayet fethedilmesi, Müslüman şehrine dönüştürülmesi Fatih'in övgüsüyle birlikte anlatılmıştır (beyit 2823-2845). İbn-i Bâlî, fethin Müslümanlar için ne kadar önemli olduğunu vurgulamış ve Fatih'i bu fetihten dolayı övmüştür:

Firenc elinde idi ol medîne
Müsilman girmez-idi ol zemîne

.....

20 Altun, "İbrahim b. Bâlî: Hikmetname", s. 288, beyit 2817-2819.

Adı Sultân Mehmed Hân Gâzî
Emîr-i mü'minân sultan gâzî

Kuşanaldan biline seyf-i dîni
Keser-idi rikâb-ı kâfirini²¹

6. **Camilerinin/Mescitlerinin Güzelliği:** Aynî'ye göre (3. bent) İstanbul'un camileri dünyaya örnektir. Her cuma günü hafızlar ile mahfilleri süslenen bu camilerin her köşesi dünyanın en bilgili kişileriyle dolmuştur.
7. **Sultan Camisi:** Cem Sadisî'ne göre sultanın camisinin kubbesi gökyüzü, sütunları da arşın tavanına kadar uzandığı için firdevs cenneti onu kıskanmaktadır. Burada söz konusu edilen cami 1470'te inşası tamamlanan Fatih Külliyesi'ndeki Fatih Camii olmalı.
8. **Ayasofya:** İbni Bâlî, Hikmetnâme'de Ayasofya'yı "Fî-Sıfat-ı Ayasofiya" başlığı altında mimarisi, büyüklüğü, inşasında kullanılan malzemesiyle hayranlık dolu bir övgüyle anlatır (beyit 2846-2873). Camiye dönüştürüldüğünü de belirtmeyi de ihmal etmez (beyit 2871-2873):
- Aya Sofiya dirler ol makâma
Sıfât u resmi sığışmaz kelâma
...
Yidi iklimi cümle geşt idenler
Temâmet şarka vu garba gidenlere
- Haber virmez anun bigi mekânı
Misâlin yapmadı 'âlemde bânî
...
Meğer Sultân Mehmed İbn-i Osmân
Anı bir ulu câmi' kıldı bünyân
- Ana yapdurdı mihrâb u minare
Kı kıldı hak dîni âşikâre
Cem Sadisî ise tek bir mısradâ Ayasofya'yı
Mescid-i Aksa'ya benzeterek onun II. Bayezid döneminde İslam dünyasının en kutsal mabetlerinden biri olan Mescid-i Aksa ile aynı düzeyde görüldüğüne işaret eder.
9. **Binalarının/Mimarisinin Güzelliği:** Cem Sadisî'ne göre evlerinde büyük bahçeleri, mescitleri direkli [büyük], her kilisesinde bulunan resimler/heykeller Mânî mabetlerini kıskandırmaktadır. Şehirdeki imaretler mermerden yapılmış olduğundan âlem fani olmakla birlikte onlar kıyamete kadar kalacaklardır.

10. **Bezzazlar Çarşısı/Pazarı:** Pazarlarının insanla dolu olduğunu, Bezzazlar Pazarı'nda Yusuf gibi olan güzeller satıldığını Cem Sadisî vurgular.
11. **Hamamları:** İbni Bâlî, Hikmetnâme'de II. Mehmed'in sarayından bahsederken hamamdan da övgüyle söz eder. Cem Sadisî hamamlarının insanlarla dolu olduğunu belirtir.
12. **Surları:** Hikmetnâme'de şehrin büyüklüğünü anlatmak için surlarından bir mısradâ söz eder:
Mu'azzam şehrdür bâ-sûr u dîvâr
İçi tolu temâmet halk-ı deyyâr (beyit 2821)
13. **Atmeydanı:** Hikmetnâme'de İbni Bâlî iki ayrı başlık altında Atmeydanı'ndaki (bugün Sultanahmet Meydanı) Dikilitaş'ı ve Yılanlı Sütun'u uzun uzun efsaneleriyle birlikte anlatır (beyit 2931-2964). Cem Sadisî ise kısaca Atmeydanı'nın mutluluk meydanı olduğunu yazar.
14. **Kasırları/Sarayları:** İbni Bâlî, Hikmetnâme'de Sultan Mehmed'in yaptırdığı sarayı mimarisi, kullanılan taşları, işlemeleri, bahçesi ve havuzuyla birlikte çok görkemli bir şekilde uzun uzun anlatır (beyit 2874-2916). Aynî, şehri fetheden Sultan Mehmed'in orada yerleşip büyük kasırlar yapıp şehri cennete çevirdiğini, içini güzellerle doldurduğunu belirtir (7. bent). Aynî'nin Eski Saray'dan, İbni Bâlî'nin ise Topkapı Sarayı'ndan söz ettiği anlaşılmaktadır.
15. **Galata:** Mevcut bilgilerimize göre Galata'dan ilk kez edebî bir metinde söz eden Avnî mahlasıyla şiir yazan Fatih'tir. İçinde Galata geçen iki gazel ile bir müfret yazan Avnî'nin bu beyitleri şöyledir:
'Avniyâ kılma gümân kim sana râm ola nigâr
Sen Sitanbul şâhısan ol Kalata'nun şâhıdur²²
**
Bağlamaz firdevse gönlini Kalâtâyı gören
Servi anmaz anda ol serv-i dil-ârâyı gören²³
**
Eğer ân gebr-i efrencî be-dest âred dil- mâ-râ
Be-hâl-ı Hindûyeş bahşem Sitanbul u Kalâtâ-râ²⁴
(Eğer o Frenk kâfiri (sevgili) gönlümüzün muradını verirse, onun Hintli (gibi kapkara) benine İstanbul ile Galata'yı bağışlarım.)

²² Pala, *Fatih'in Şiirleri*, s. 62 ve Doğan, *Fatih Divanı ve Şerhi*, s. 202-203'te bu beytin Türkçe anlamı birbirinden çok farklı verilmiştir.

²³ Pala, *Fatih'in Şiirleri*, s. 166-167; Doğan, *Fatih Divanı ve Şerhi*, s. 55-77.

²⁴ Avnî, bu beyti Şirazlı Hafız'ın (*Eğer ân Türk-i Şîrâzî be-dest âred dil-i mâ-râ/ Be-hâl-i Hindûyeş bahşem Semerkand u Buhârâ-râ*) beytine nazire olarak söylemiştir. Bkz. Pala, *Fatih'in Şiirleri*, 198-199; Doğan, *Fatih Divanı ve Şerhi*, 250-251.

²¹ Altun, "İbrahim b. Bâlî: Hikmetname", s. 289-290, beyit 2823, 2829-2830.

4- Galata tarafından Sarayburnu, Üsküdar (Schranz)

Avnî'nin her üç beytine ve gazellerin bütününe bakıldığında İstanbul ve Galata'nın birbirinin parçası olarak görülmediği, hatta sembolik anlamda da olsa her ikisinin de farklı yöneticileri olduğu belirtilir. Galata, Hristiyanların yaşadığı, içinde güzeller olan ve içki içilebilen, İstanbul'un temsil ettiklerinin zıttı olan bir yerdir. Aynî, iki farklı âlem görmek için etrafı seyrederek denizi geçip Galata şehrine gidilmesini tavsiye eder ve güzellerle içilen badenin ömrü uzattığına işaret eder (4. bent).

İstanbul ve Galata ayrımının Bizans döneminden bu yana yapılan bir ayrım olduğu anlaşılmaktadır. İbn Batuta, Seyahatnâme'sinde kenti ikiye ayırmakta, Latinlerin yaşadığı bölgeye Galata, diğer kısmına İstanbul dendiğini yazmaktadır.²⁵

16. Bitki Örtüsü/Doğası: Ayın, yeryüzüne ışık salmasından toprağında nergisin bittiğini, her köşesinin çimen olduğunu 5. bentte Aynî vurgular.

17. Havası, Suyu: Cem Sadisî'ne göre meyveleri havasından dolayı amber kokulu olup suyu şarap gibi ruha ferahlık verir, şarapları ise reyhan kokuludur, gül renkli şarabının şişedeki rengi ya al ya da güvercin kanı rengindedir. Suyu ve havası canlılara can katmaktadır.

18. Topografyası: Cem Sadisî, şehrin üç tarafının okyanus gibi denizle çevrili olmasını olumlu bir özellik olarak belirtmektedir.

19. Nüfusunun Çokluğu: Nüfusun çokluğu bir şehrin zenginliğine işaret ettiği için Cem Sadisî, İstanbul'un üç tarafının okyanus gibi denizle sarılması överken ortada şehrin de insan okyanusu olduğunu vurgular.

Yukarıda ele alınan metinler ve temalar İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin başkentine dönüşmeye ve emperyal bir şehir algısının oluşmaya başladığını göstermektedir. Fakat bu metinlerin kısa olması ya da başka amaçlar için yazılmasının yanı sıra İstanbul'daki mimari dönüşüm ile yerleşimin henüz gerçekleşmemesinden dolayı aşağıdaki temaların bu metinlerde yer almadığı görülür: Medreseler, okullar; Eyüp; Boğaziçi ve sahilleri; mezarlıklar; sarayın bahçesi dışında kalan bahçeler ve mesire yerleri; padişahın sarayı dışında saray ve benzeri konaklama yerleri; Bizans'tan kalan kimi yapılar, saray, cami, mescit dışında mimari eserler; Ayasofya dışında adı belirtilen cami.

Kıvamî, *Fetihnâme*'sinde İstanbul'un dünyada eşi benzeri olmayan bir şehre dönüşmesi için Fatih'in neler yaptığını²⁶ hem mensur hem de manzum olarak anlatır. Osmanlı seçkini olarak Kıvamî'nin yazdığı İstanbul tasviri Fatih'in imparatorluk tahayyülüyle yakından ilişkili

²⁵ Nadia Maria El Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Morali, İstanbul 2012, 199-200.

²⁶ Kıvamî, *Fetihnâme*, s. 152-158.

olduğu, ideal olanın anlatımını yaptığı ve onun şehirle ilgili kişisel deneyimlerine yansıtmadığı dikkat çeker. Bu da onu ve eserini aşağıda sözünü edeceğimiz, kendisinden sadece beş yıl sonra (1493) eserini yazmış olan Tacîzade ve *Hevesnâme*'sinden ayırır.

Arzu ve Özlemlerin, Hayal Kırıklıklarının ve Kötülüklerin Mekânı Olarak İstanbul

Aynı zamanda çoğu Osmanlı yönetici sınıfının üyesi olan şair ve yazarlar için İstanbul kişisel arzu ve beklentilerin gerçekleştiği bir yerdir. Bundan dolayı şairler, kişisel gündemlerinin temsili olarak İstanbul'a güzelleme yazdıkları gibi onu eleştiren şiirler de yazmışlardır. Bu beklentilerin ve arzuların gerçekleşmediği durumlarda şair ve yazarların şehrin kendisine ve özellikle insanlarına karşı eleştirel bir tutum takındıkları görülür. Gelibolulu Âlî'nin (ö. 1600) farklı zaman dilimlerinde yazdığı anlaşılabilir iki şiiri bu duruma somut örnek olarak verilebilir. Âlî, *Dîvan*'ının bir nüshasında "Der-Menkabet-i Mahrûse-i 'Aliyye" diğer bir nüshasında ise "Kasîde Der-Vasf-ı İstanbul" başlığını taşıyan 18 beyitlik şiirinin başlığında İstanbul'la ilgili olumlu şeyleri anlatacağını işaret eder.²⁷ Ayrıca seçtiği "deryâsı" redifiyle de sözünü edeceği şeylerin İstanbul'da çok olduğunu belirtmek ister. İlk beyitte İstanbul'un kalabalıklığından söz eder, ama bu kalabalık görmesini bilen bir kalabalık yani ehil insanlardır. İkinci beyitte İstanbul'u "Ümm-i Dünyâ" olarak niteler. Aşağıda seçilen beyitlerde görüleceği üzere Âlî, sayıca bol olduğu için İstanbul'a zenginlik katanlar arasında kendisinin de üyesi olduğu eğitimli insanları (ulema, fuzela, şuara ve ukala), limanındaki gemileri, pazarının kalabalıklığını, coşkusu ve değerli taşları sıralar.

...

'Ulemâsı fuzelâsı şu 'arâsı çokdur
'Ukalâ bahridur ol fazl u hüner deryâsı

Atlanup cum'aya çıkdukça şehenşâh-ı cihân
Zîb ü fer menba'idur nûr-ı basar deryâsı

Akdeniz Karadeniz'den çekilüp geldükçe
Bahr-ı limânı görünür gemiler deryâsı

Görinür her yolu bâzârınun âdem oluşu/Cûş u
cünbişde eger şehir ü eger deryâsı
Didi sarrâf-ı hîred ana ki bezzâzistân/Ma'den-i dürr
ü güher nukre vü zer deryâsı²⁸

²⁷ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Divan: İnceleme, Tenkitli Metin*, haz. İ. Hakkı Aksoyak, Cambridge 2006, c. 1, s. 309/19.

²⁸ Gelibolulu, *Divan*, c. 1, s. 309/19.

...

Âlî'nin yukarıdaki kasideyi yazdığı yılı şimdilik tespit edemiyoruz ama İstanbul'daki beklentilerinin karşılandığı anlaşılmaktadır. Şimdi sözünü edeceğimiz şiir, Âlî'nin Cigalzaade Sinan Paşa'ya (ö. 1605) gönderdiği 78 beyitlik manzum mektubun²⁹ özellikle 14-65 beyitleri arasındadır. 1596 yıllarında yazıldığı anlaşılabilir bu şiiri yazdığı sırada Âlî işsizdir, atanmak için yaptığı başvurulardan olumlu sonuç alamamış ve karamsardır. Bu durumda iken yazdığı şiirde doğal olarak İstanbul övgüsü beklenemez. Yukarıda ele aldığımız şiirdeki gibi bu kez İstanbul'un olumsuzluklarındaki çokluğu ifade etmek için "bol" kelimesini redif olarak seçmiştir. Çok sayıda konuda İstanbul eleştirisi yapan Âlî'nin eleştirileri arasında aşağıda seçilen beyitlerde de görüleceği üzere İstanbul'da açlık ve kıtlık vardır, vebası, hastaları boldur, hastanesinde tedavi edecek ehil doktor yoktur, zulüm ile gözyaşı dökeni vardır, adaletin ise halk içinde sadası vardır.

...

Bezm-i şarâbı bî-meze kaldı Sitanbul'un
Bâ 'is budur ki masharası bî-nevâsı bol

Zâd u zevâde killeti öldürdi halkı hep
Her nesne nâdir anda fe-emmâ vebâsı bol

...

Yok bir tabîb-i hâzıkı bimâr-hânenin
Derd ehlinün nihâyeti yok mübtelâsı bol

...

Zulm ile göz yaşı dökenün yok nihâyeti
Ammâ ki halk içinde 'adâlet sadâsı bol

..

Kılmaz vefâ 'ulûfeleri harc meclise
İstanbul'unsa 'ahdi yalan bî-vefâsı bol³⁰

Görüleceği üzere Âlî, kişisel beklentileri doğrultusunda birbirinin zıttı iki İstanbul portresi sunmaktadır.

Âlî'nin çağdaşı sayılabilecek Veysî'nin de (ö. 1627-1628) İstanbul'u daha doğrusu İstanbul'un yönetici sınıfını kıyasıya eleştirdiği bir kasidesi vardır.³¹ Veysî, birinci beyitte

²⁹ Âlî'nin kısa bir süreliğine sadrazam olan Sinan Paşa'ya gönderdiği kasidelerin yanı sıra "Bu bir nâmedür ki Sinân Paşa'ya gönderilmişdür" başlığını taşıyan bu şiir de vardır. Âlî'nin Sinan Paşa ve bu şiirleri yazdığı dönemle ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s. 176.

³⁰ Gelibolulu, *Divan*, c. 3, s. 14-16.

³¹ Veysî'nin *Divan*'ında yer almayan, "Allâh" redifli bu kaside ilk kez Günay Kut tarafından yayımlanmıştır. Bkz. "Veysî'nin Divanında Bulunmayan Bir Kasidesi Üzerine", *Yazmalar Arasında: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 2005, c. 1, s. 41-48.

doğrudan İstanbul halkına hitap edip Allah'ın kızgınlıkla onları bir gün ansızın yok edebileceğini hatırlatır:

Eyâ ey kavm-i İstanbul bilün tahkik olun âgâh
İrişür nâ-gehân bir gün size kahr-ile hışmullâh
On yedinci beyitte de yine İstanbul halkını suçlar ve
başlarına bir iş gelebileceğinden korktuğunu belirtir:
Sitanbul kavminün zulm u fesâdı hadden aşmışdur
Budur korkum yakınlarda irişe bir belâ nâ-gâh
Veysî, altmış yedi beyitte bir yandan İstanbul'da

yapılan haksızlıkları, kötülükleri, cahil ve kifayetsiz yöneticileri, rüşvet alıp verme gibi pek çok olumsuzluğu sıralarken, bir yandan da ortak bilinçte bulunan geçmişte kötü yola düşmüş kavimlerin (mesela Ad kavmi) Allah tarafından yok edildiğini hatırlatarak İstanbulluları neredeyse tehdit eder.

Âlî ve Veysî'nin yaşamlarına bakıldığında her ikisinin de istedikleri gibi merkezde (yani İstanbul'da) ve makamda olamadıkları görülür. Mensup oldukları yöneticiler ya da ilişki ağları yönetimde güçlerini kaybettiği andan itibaren kendi konumları da tehlikeye girer. Şiir yoluyla özellikle de İstanbul üzerinden durumlarını anlatmayı tercih ederler. Âlî ve Veysî gibi çok sayıda şair, ya müstakil şiir ya da bir şiirin içinde beyit ya da beyitlerle İstanbul'u bu tarzda konu edinmiştir.³²

Anlatının Mekânı Olarak İstanbul

Mesnevi nazım biçiminde yazılmış bir hikâyede İstanbul'un mimari, coğrafi, kültürel ve sosyal yapısının ayrıntılı olarak anlatılmasının ilk örneği Tacîzade Cafer Çelebi'nin *Hevesnâme*'sidir (yazımı 899/1493). Cafer Çelebi, babası Tacî Bey'in (ö. 1485?) Osmanlı yönetici sınıfına mensup olması vesilesiyle iyi bir eğitim almasının yanı sıra Amasya, Bursa ve İstanbul gibi önemli şehirlerde eğitimini tamamlar. Fetihden sonra dünyaya gelen yönetici elitin çocuklarının bir önceki nesle göre İstanbul algısının farklı olduğu öne sürülebilir. Zira şehir her bakımdan gelişmeye ve dönüşmeye başlamıştır. 1452'de dünyaya gelen Cafer Çelebi için İstanbul, eğitim gördüğü ve anılar biriktirdiği bir şehirdir. Dolayısıyla, İstanbul anlatımında şehre dair kitabî söz dağarcığından ziyade gezip dolaştığı yerleri ve gördüklerini *Hevesnâme*'de dile getirir. Kişinin başından geçenlerin anlatıldığı sergüzeştname türüne sokulan *Hevesnâme*'de anlatılan İstanbul, bundan sonra yazılan benzeri türdeki metinler için modele dönüşür.

Erken dönem metinlerinde yer alan ve yukarıda

sıralanan İstanbul'la ilgili tema, anlatı ve imgelerin hepsi *Hevesnâme*'de de vardır. Bunlara ilaveten, bu metinlerde eksik olduğunu söylediğimiz mekân ve konuların da neredeyse hepsi *Hevesnâme*'de bulunur. Diğer metinlerde olmayıp *Hevesnâme*'de olan tema ve anlatıları şöyle sıralayabiliriz:

1. **Yedikule:** İçi mal ve hazinelerle doludur, burada depolanan eşyanın çokluğu Karun'un hazinesi ile karşılaştırılmaktadır.
2. **Eyüp:** Baştan başa gül bahçeleriyle dolu olan Eyüp'ün gül bahçelerinin her birini İrem kıskanmaktadır. Suyu da abıhayatın bile içmek isteyeceği kadar güzeldir.
3. **Kâğıthane:** Tacîzade, medrese öğrencisi olduğu zamanlarda arkadaşlarıyla eğlenmeye gittiği Kâğıthane'yi içinden dere geçmesi ve etrafının yüksek oluşunu belirtmesi dışında daha çok dönemin bağ, bahçe, mesire yeri tasvirine bağlı olarak anlatır.
4. **Fatih Camii:** Yaklaşık 61 beyitte Fatih Camii'nin mimari olarak görkemini, kullanılan malzemenin üstün niteliğini detaylı olarak anlatır. Öncelikle Fatih'in camiye İstanbul'u düşman elinden alması üzerine Allah'a şükran ifadesi olarak inşa ettirdiğini, ardından kubbesinin yüksekliği, kemer ve revakları, kapı ve duvar süslemeleri, penceresindeki süsler, mihrabı, minberi, hünkâr ve müezzin mahfilleri, kandilleri, camide bulunan değerli hattatların yazdığı mushafları, şamdanı anlattıktan sonra caminin avlusunu, minaresini ve külliyelerini övgüyle dile getirmiştir.
5. **Fatih Türbesi:** Fatih'in meziyetlerini anlattıktan sonra ölümünden sonra tahta geçen oğlu Bayezid'in onun türbesini yaptırdığını belirtmiştir. Türbenin etrafının gül bahçesi olduğunu, sandukanın mermerden yapıldığını ve üzerinde sırma işlemeli kırmızı kumaşın bulunduğunu ve sandukanın yanında Fatih'in kılıcının asılı durduğunu belirtir ki bu anlatılanlar bugün mevcut değildir. Zira, 1766 depreminde yıkılan türbe de yeniden yapılmıştır.
6. **Medrese:** Fatih'in caminin çevresinde sekiz büyük medrese yaptırdığından, bunların her birinde büyük hocaların olduğundan bahsettikten sonra meşhur oldukları yönlerini öne çıkararak hocaların adlarını verir.
7. **İmaretler:** Fatih Külliyesi'nde caminin etrafında medreselerden sonra yer alan aşhane ve şifahane gibi imaretler mimari açıdan değil burada pişirilen ve dağıtılan yemeklerin çokluğu açısından anlatılır.

³² Veysî'nin yanı sıra Nedim, Ramî ve Süheylî'nin İstanbul manzumelerini de ele alan bir yazı olarak bkz. Esra Egüz, "İstanbul'a İçeriden ve Dışarıdan Bakışlar: Veysî, Nedim, Râmî ve Süheylî'nin İstanbul'a Dair Birer Manzumesi", *TDED*, 2009, sy. 40, s. 35-93.

5- Kız Kulesi'nden Üsküdar ve Beşiktaş (Melling)

Böylece sultanın zenginliğine, cömertliğine, hayırseverliğine vurgu yapılır.

8. **Darüşşifa:** Külliye'nin bir parçası olan Darüşşifa'nın da mimarisinden ziyade şifa dağıtıcılığı ve tabiplerin hastaları iyileştirmedeki kudreti üzerinde durulur.

Sıralanan yedi özellikle birlikte 1490'lardan itibaren İstanbul'un bir imparatorluk başkenti, bir emperyal şehir olarak Osmanlı mensuplarının algısında yerleştiğini ve bu algıyı temsil eden unsurların çoğunun yazılı metinlerde yer almaya başladığını görürüz.

Hevesnâme'den sonra mekân olarak İstanbul'un geçtiği mesnevileri şöyle sıralayabiliriz: Zaifî'nin (ö. 1557'den sonra) 1543'te kaleme aldığı *Kitâb-ı Sergüzeşt-i Zaîfî* adlı mesnevi biçiminde yazılan fakat içinde mensur kısımlar bulunan eserinde İstanbul (suriçi), Fatih, Ayasofya, İskele, Galata, Eyüp, Bahçe (hangisi olduğu belirsiz), Çekmece'den ve ayrıca Sahn-ı Seman Medresesi'nden söz edilir.³³ Zaifî'nin İstanbul anlatısında en çok dikkati çeken husus aşk acısıyla Üsküp'ten

İstanbul'a gelen kahramanın İstanbul'u gördüğünde duyduğu hayranlığı "Der-Sitâyiş-i Şehr-i İstanbûl" başlığıyla sanatlı bir üslupla mensur olarak anlatmasıdır.³⁴ Ardından Fatih'in külliyesini (cami, imaret, darüşşifa, medrese), Ayasofya'yı, İskele ve Galata'yı ayrı ayrı başlıklar altında aynı üslupla anlatmasıdır. Bu bölümlerde kullanılan kelimeler, benzetmeler, yapılan göndermeler ve imgeler kimi şiirlerde kullanılan söz dağarcığıyla ortaktır. Mesela:

Bir kapusundan içerü girdi gördi ki, bu şehrin içinde 'acîb saraylar ki sakfî hevâ-yı fenâda ve garîb kasrlar ki ferşinün tabâkât-ı 'arşî fevka'l-'ulâda. Her cânibinde bâzârlar ve her gûşesinde dürlü dürlü yâdigârlar, her dükkân dürc-i cevherle tolu ve her hücre la'l u yâkûtle memlû. Mahzen-i cevâhir-i zî-kıymet, mâ'ide-i elvân-ı ni'met, mesken-i esnâf-ı ümmet, mecma'-ı envâ'-ı millet, makarr-ı selâtîn-i 'adâlet, sevâd-ı a 'zam, deryâ-yı benî âdem bir şehr-i enbûh ki içinde yedi 'azîm kûh var...

Zaifî'nin temel vurgusu şehrin zenginliği

33 Zaifî'nin hayatı ve *Sergüzeştî*'nin ayrıntılı bir incelemesi olarak bkz. Vildan Serdaroğlu-Coşkun (haz.), *Za'îfî'nin Sergüzeşt-nâme'si: "Sergüzeştüm Güzel Hikâyetdür"*, İstanbul 2013.

34 Serdaroğlu-Coşkun, *Za'îfî'nin Sergüzeşt-nâme'si*, 176-177.

olup buna dükkânlarının çokluğu ve içlerinin değerli eşya ve mücevher ile doluluğu, insanların değerli ve süslü elbiseler giymesi, Fatih Külliyesi'nin mimarisinin görkemi ve kullanılan malzemenin kalitesi, nüfusunun çokluğu yanı sıra dört mezhebin ve yetmiş iki dilin konuşulması, acayip süslerle ve garip yaratıklarla dolu olmasıyla işaret eder.³⁵ Bir yandan şehrin güzelliği ve zenginliğini anlatan Zaifî diğer yandan da İstanbul'da babasından kalan mirasla ticaret yapmak isterken elindeki avucundakini kaptırmasını anlatır. Böylece 1543 öncesi İstanbul'da ticaret yapmak isteyen birisinin başına gelenleri öğrenmiş oluruz.³⁶

Taşlıcalı Yahya Bey, (ö. 1582) *Hamse'sini* oluşturan mesnevilerden *Şâh u Gedâ'da* İstanbul'un coğrafi konumundan, Yedikule'den, Ayasofya'dan ve Atmeydanı'ndan bu yazıda sözü edilen benzeri metinlerde kullanılan kelimeler ve imgeleri

³⁵ Bizans döneminde şehre dışardan gelenler tarafından benzer özelliklerin öne çıkarılması söz konusudur. Bkz. Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, s. 151-161.

³⁶ Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, s. 278-280.

kullanarak övgüyle söz eder:³⁷

Tev'emân-ı Mescid-i Aksâ olan Ayasofya'nun ta'rîf-i lâtifidür

Şehr içinde sipihr gibi bülend
Vardurur bir makâm-ı bî-mânend

Ayasofya'dur ana nâm-ı şerîf
Olmaz anun gibi makâm-ı latîf

Niteki şeyh-i pâk-ı kutb-ı zamân
Ayağına akar su gibi cihân³⁸

Fikrî Çelebi'nin son zamanlarda gün ışığına çıkan Ebkâr-ı Efkâr adlı aşk konulu mesnevisinde geçen şehirlerden biri de İstanbul'dur.³⁹ 1.582 beyitlik mesnevinin 861-921 beyitleri arasında İstanbul'dan söz edilir. Fikrî Çelebi, Edirne'den İstanbul'a gelen kahraman şehrin kendisi için cazip olan yerlerini ve özelliklerini anlatmaya başlar. Burada sıralananlar XVI. yüzyılın ikinci yarısında taşradan İstanbul'a gelenlerin turistik İstanbul'udur. İstanbul'un önce büyüklüğünü ve kutsallığını "Şehr dime ulu vilâyetdür/Sâhib-i cezbe vü kerâmetdür" beytiyle ifade eder. Osmanlı'nın taht yeri olduğunu ve ikinci bir benzerinin olmadığını belirterek övgüsüne devam eder. Tepelerinden ve daha önce bu tarz metinlerde hiç geçmemiş olan Adalar'dan kısa da olsa bahseder: "Nite kim hâl-ı 'ârız-ı dilber/Rûy-ı deryâda görünür Adalar." Şehrin camilerle dolu olması ve kubbelerinin çokluğu ve yükseklikleri, Yedikule, surlar, kuleler, buralarda nöbet tutanlar, Topkapı Sarayı, Atmeydanı ve meydandaki bahçeler ve burada gezinen güzellerden, aradığı güzeli bulmak için cami cami dolaştığından söz eder. Dolaştığı camilerden özel önem atfettiği Ayasofya'ya geniş bir yer ayırır, mimarisini övmesinin yanı sıra camiye döneminde yüklenen anlamları paylaşır. Mesela Kâbe'ye gidemeyen fakirin onu ziyaret etmesiyle Hac'a gitmiş kabul edildiğini belirtir ("Ka'beye varılbilmeyen fukara/Varmış olur ana gelürse sana"). Fikrî Çelebi'nin İstanbul'la ilgili anlattıkları arasında en özgün ve şimdilik başka bir yerde görülmemiş husus, Ayasofya'dan çıktıktan sonra Çarşı tarafına gittiğinde gördüğü çeşmenin

³⁷ Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul*, s. 41; Akay, *Fatih'ten Günümüze Şairlerin Gözüyle İstanbul*, c. 2, s. 845.

³⁸ Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul*, s. 40-42.

³⁹ Yazar ve eseri hakkında bkz. Ali Emre Özyıldırım, "Ebkâr-ı Efkâr: Fikrî Çelebi'nin Aşk Konulu Hasbihali", *Turkish Studies*, Tunca Kortantamer özel sayısı, 2007, c. 2, sy. 4, s. 685-703. Ali Emre Özyıldırım'a yayına hazırladığı *Ebkâr-ı Efkâr'dan* basılmadan önce okuma ve yararlanma imkanı verdiği için teşekkür ederim.

anlatımıdır.⁴⁰ İlk kez bir çeşme insanların bir araya geldiği, bulunduğu mekân olarak anlatılmaktadır. Fatih'ten bu yana İstanbul'da sayısız çeşme ve sebil bina edilmiş ve bu çeşmelerin daha ziyade su ihtiyacını karşılamalarına vurgu yapılmıştır. Fikrî'nin anlatımına göre, çeşmenin yeri güzeldir, Kevser gibidir, çeşmeleri selsebil gibidir ki bu da çok yüzlü bir çeşme olduğuna işaret eder. Lülelerinden dolu dolu lezzetli su akmakta, etrafı sadece yemyeşil değil güllerle dolu olup, çeşmenin hizasında birbirinden güzel olan çok güzel giyinmiş güzeller oturmaktadır. Aradığı güzel de bu güzellerin arasındadır.

...

Taşra çıkdum hemân ki câmi 'den
Çâr-sû yüzine irişdüm ben

...

Bir güzel çeşmesara irdi yolum
Hayli zîbâ kenâra irdi yolum

Kevserün 'aynıdır disem ma 'kûl
Selsebîlün görür gözi durur ol

Çeşmeler 'ayn-ı selsebî ü zülâl
Lülelerden akardı mâl-â-mâl

...

Çeşmesârun hizâsına yer yer/Oturur hûr yüzli
periler

Nevîzade Atayî'nin (ö. 1635/1636) 1627-1626

yıllarında kaleme aldığı *Hamse*'sinde yer alan *Sâkînâme*, *Nefhatü'l-ehâr* ve *Heft Hân* mesnevlerinde İstanbul, özellikle de Boğaz'ın hisarlar bölgesi, anlatacağı şeyler için mekân olur. Kortantamer,⁴¹ Atayî'nin Anadoluhisarlı olmasının bu bölgeleri seçmesinden özellikle de Anadoluhisarı ve çevresini mekân olarak seçmesinde etkili olduğunu düşünmektedir. Mevcut bilgiler ışığında bu mesnevilerle birlikte, Göksu, Alemdağ, Akbaba Türbesi, Yuşa Tepesi, Rumelihisarı ve çevresi, görünüşü ve eğlenceleriyle Boğaz anlatılara katılır. Her iki hisarı da ayrıntılı olarak anlatmasının yanı sıra her bir semtin tutkunları olduğunu belirterek, bu tutkunların ağzından bu semtlerden hangisinin daha üstün olduğu konusunda bir münazarayla iki semti karşılaştırır, onların birbirine göre üstün taraflarını sıralar ve sonunda ikisinin de eş düzeyde olduğunu vurgular.⁴²

⁴⁰ Çeşmenin nerede olduğu şimdilik tespit edilemedi.

⁴¹ *Hamse*'deki mekânların ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Tunca Kortantamer (haz.), *Nevî-zâde Atâyî ve Hamse'si*, İzmir 1997, s. 351-360.

⁴² Kortantamer (haz.), *Nevî-zâde Atâyî ve Hamse'si*, s. 351-352.

Atayî'nin *Hamse*'sindeki İstanbul anlatısının iki açıdan önem taşıdığını belirtmek gerekir. İlki, XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı edebî metinlerinde çok sayıda örneğini göreceğimiz Boğaz ve çevresinin anlatımına öncülük etmesi,⁴³ diğeri *Hamse*'nin XVIII. yüzyılda minyatürlenmiş nüshalarının bu yüzyılda başkent olarak İstanbul'un görsel çizimine katkıda bulunmasıdır.⁴⁴

Yukarıda sözü edilen eserler gibi kurmaca metin kapsamı içine girmemekle birlikte *Surnâme* başlığını taşıyan eserlerin tamamında neredeyse mekân İstanbul olduğu için bu eserlerden kısaca söz etmek yerinde olacaktır.⁴⁵ *Surnâme* başlığı altında toplanan padişah kızlarının evlilikleriyle oğullarının sünnet törenlerini manzum, mensur ya da manzum-mensur karışık yazılarak anlatan metinlerin ilk örnekleri, III. Murad'ın oğlu III. Mehmed'in 1582 tarihli sünnet töreni için Gelibolulu Âlî ve İntizamî'nin yazdıkları eserlerdir. Son *Surnâme* örneği ise Naffî'nin *Surnâme-i Selâtîn*'i olup 1858'de Sultan Abdülmecid'in kızları Cemile Sultan ile Mahmud Paşa'nın ve Münire Sultan ile Mısır Valisi Abbas Paşa'nın oğlu İlhami Paşa'nın evlenmeleri için yapılan düğünü anlatmaktadır.⁴⁶ Neredeyse tamamı İstanbul'da gerçekleşen törenleri anlatan müstakil on dokuz eser tespit edilmiş olup bu eserlerde düğünün gerçekleştirildiği mekânlar ile Osmanlı sarayının ve toplumunun hayat tarzı, belirli günlerdeki hayatı, zevk ve eğlence anlayışı, kıyafetleri, törenleri, musikisi, oyun ve eğlence şekilleri, ziyafetler için kullanılan araç-gereçleri ve dönemin gelenekleri anlatılmaktadır. Özellikle minyatürlü olan *Surnâme* metinleri İstanbul'u hem yazılı hem de görsel olarak resimlemektedir. Mesela III. Murad'ın oğlu III. Mehmed için yapılan ve elli beş gün elli beş gece süren sünnet töreninin Nakkaş Osman tarafından minyatürlenmiş *Surnâme* ile 1720'de III. Ahmed'in oğulları Süleyman, Mustafa, Mehmed ve Bayezid'in on beş gün süren sünnet töreni; Sultan II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan ile Eğriboz

⁴³ Edebî metinlerde Boğaz'ın betimlenmesiyle ilgili olarak bkz. İskender Pala, "Divan Şiirinde Boğaziçi", *İstanbul Armağanı: Boğaziçi Medeniyeti*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul 1996, c. 2, s. 19-58.

⁴⁴ *Hamse-i Atâyî*'nin XVIII. yüzyılda hazırlanmış minyatürlü nüshalarının ayrıntılı bir değerlendirmesi ve yorumu için bkz. Tülay Artan, "Mahremiyet: Mahrumiyetin Resmi", *Defter*, 1995, sy. 20, s. 91-115.

⁴⁵ Ayrıca, düğün törenlerini anlatan suriyye kasideleri ve tarih manzumeleri olduğunu da hatırlatmak gerekir.

⁴⁶ *Surnâmelerin dökümü* için bkz. Hatice Aynur, "Sûrnâme," *DİA*, XXXVII, 565-567; *Surnâme* metinlerinin neşirleri için bkz. Mehmet Arslan (haz.), *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler : Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, VIII c., İstanbul 2009-2012.

muhafızı İbrahim Paşa ve Emetullah Sultan ile Sirke Osman Paşa'nın 1719'da yapılan düğün törenlerini anlatan Seyyid Vehbî'nin *Surnâme*'sinin ünlü Nakkaş Levnî tarafından yapılan minyatürlü nüshası.

Konusu İstanbul Olan Kitaplar ve Şiir Metinleri (Tarih Manzumeleri, Kasideler ve Gazeller)

Yukarıda ele alınan kitap hacmindeki metinlerin odak noktası İstanbul olmayıp bu eserlerde ele alınan konunun bir parçası olarak İstanbul'a dair tema, anlatı veya imgeleri içerirler. Aşağıda sözü edilecek kitapların merkezinde ise çeşitli açılardan İstanbul bulunmaktadır.⁴⁷ Öte yandan, çeşitli nazım biçimlerinde yazılmış konusu İstanbul olan şiirler, hacimleri küçük fakat içerdikleri bilgi bakımından temas edilmeyi hak eden metinler olmakla birlikte burada bunların hepsinden söz etmek mümkün olamayacaktır.

- 1. Risâle-i Evsâf-ı İstanbul:** Latifî'nin (ö. 1582) ilk kez 1524'te kaleme aldığı, 1574'te yeni bir önsöz yazarak III. Murad'a sunduğu, bilinen adıyla *Evsâf-ı İstanbul*, konusuyla ve tarzıyla ilk ve tektir.⁴⁸ Bir mukaddime, altı fasıl ve bir hatimedden oluşan eser, manzum-mensur karışık yazılmış olup 1524 yılına kadar eğitilmiş bir Osmanlı'nın İstanbul'la ilgili bildiği bütün kitabi ve sözlü bilgileri aktardığı gibi, dönemin şehir tasviri algısı ile çağdaşlarının ve kendisinin deneyimlediği İstanbul'u imparatorluğun başkenti olarak sunmuştur. Latifî'nin anlattığı konuların ve dikkat çektiği noktaların neredeyse tamamı yukarıda tanıtılmaya çalışılan metinlerin, temaların, anlatıların ve algıların bir toplamı olduğunu belirtmek yerinde olur. Sadece altıncı bölümde detaylı bir şekilde anlattığı Tahtakale ve Tophane diğer metinlerde yoktur. Bu da bize bu bölgelerin göreceli geç bir zamanda Osmanlı okuryazarlarının yaşam alanı hâline geldiğine işaret eder.
- 2. Seyahatnâme'nin Birinci Cildi: Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin birinci cildini İstanbul'a ayırmıştır.** Tahmin edileceği üzere, bu ciltte anlattıkları İstanbul'la ilgili hemen hemen her konuyu kapsamaktadır. Böylesine zengin içeriği

⁴⁷ Emin Nedret İşi, *İstanbul'un 100 Kitabı*, (İstanbul 2012) adlı çalışma, İstanbul hakkında hemen hemen her konuda Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde yazılıp yayınlanmış 100 kitabı tanıtması bakımından önemlidir.

⁴⁸ Latifî'nin bu çok önemli eserini bütün açılardan ele alan bir çalışma yoktur. Popüler ve sorunlu bir neşir olarak bkz. Latifî Abdüllatif Çelebi, *Evsâf-ı İstanbul*, haz. Nermin Suner [Pekin], İstanbul 1977.

farklı açılardan ele alan çok sayıda kitap ve makale çalışması yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir.⁴⁹ Bu çalışmalar arasında Evliya'nın renkli üslubunu örneklerle yansıtan John Freely'nin *Evliyâ Çelebi'nin İstanbul'u* adlı kitabında yer alan "Evliyâ'nın Rüyası", "Tılsımlar", "Kostantinopolis'in Fethi", "Topkapı Sarayı", "Sultan Türbeleri", "Esnaf Loncaları", "Evliyalar ve Mezarlıklar", "Varoşlar" bölüm başlıkları Evliya'nın anlattıklarına dair az da olsa bir ipucu verebilmektedir.⁵⁰

- 3. Şehrengizler:** Çok bilinen tanımıyla şehrengizler, bir şehrin güzelliklerini ve güzellerini manzum olarak anlatan metinler olup son çalışmalarla Osmanlı edebiyatında yazılmış bu türden eserlerin sayısı 79'a ulaşmıştır.⁵¹ Bu şehrengiz metinlerinin 14'ü İstanbul'la ilgili olup, Kâtib, Nüvisî (ö. 1563), Ahmed Cemalî'nin (ö. 1583), Taşlıcalı Yahya (ö. 1582), Fakirî (ö. 16. yüzyıl), Fikrî Çelebi⁵², Kıyasî (ö. 16. yüzyıl), Safî (ö. 16. yüzyıl), Sufî, Veysî Üveysî (ö. 1628), Tabî İsmail'in (ö. 1636?) şehrengizleri ile yazarı belli olmayan 1 şehrengiz Şehrengiz-i İstanbul başlığını taşımaktadır. Azizi'nin (ö. 1585) eserinin *Şehrengiz-i İstanbul der Hûbân-ı Zenân ve Nigârname-i Zevk-âmîz der Üslûb-i Şehrengiz* olmak üzere iki başlık taşıması, Safî'nin Farsça yazması, ve

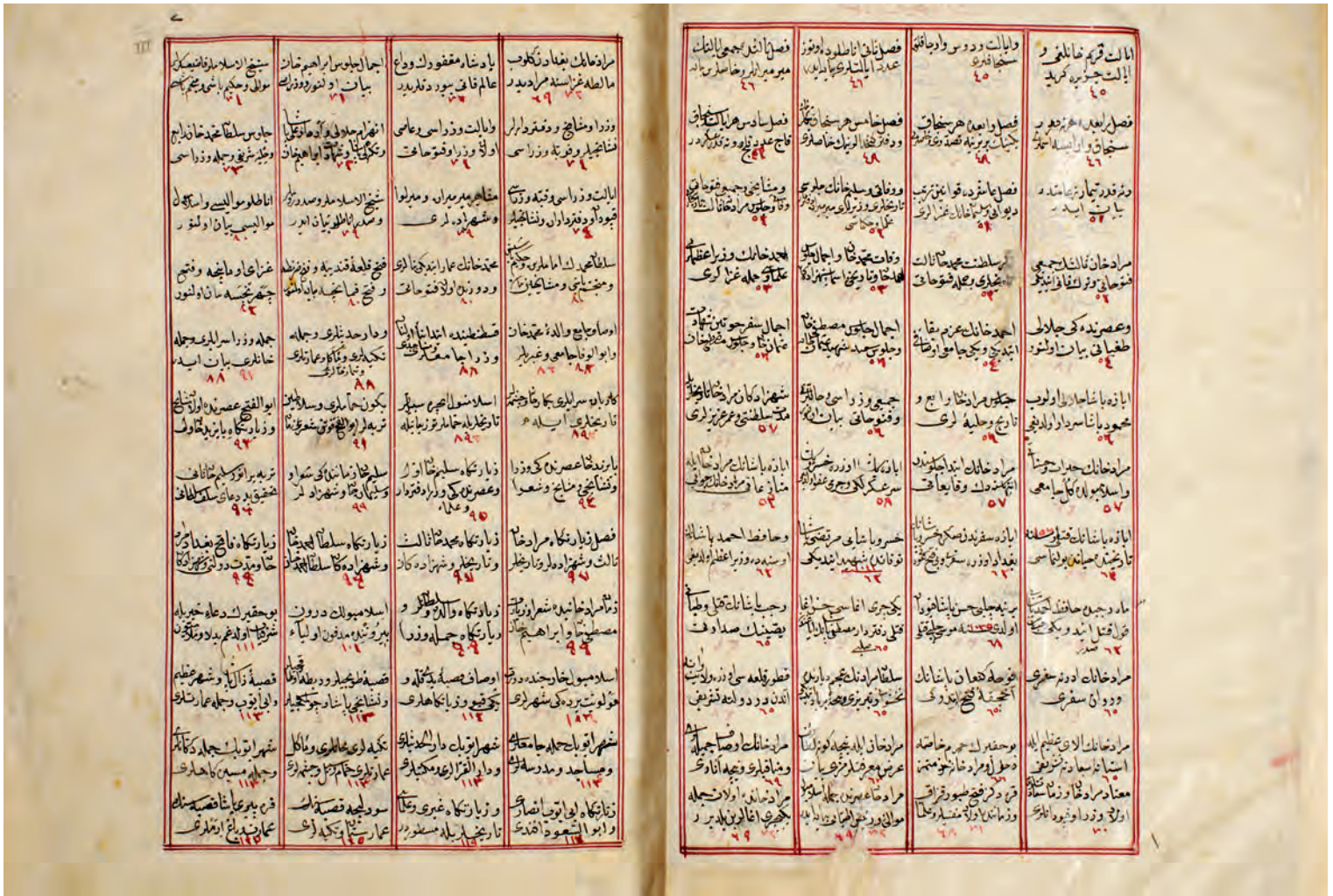
⁴⁹ Evliya Çelebi ve *Seyahatnâme* üzerine yapılan çalışmaların bibliyografyası için bkz. Robert Dankoff, Semih Tezcan, "Evliya Çelebi Kaynakçası", *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*, ed. Nuran Tezcan ve Semih Tezcan, Ankara 2011. CD. Bu bibliyografyanın yer aldığı kitap aynı zamanda Evliya Çelebi ve *Seyahatnâme*'si üzerine en kapsamlı güncel yayınlardan biri olarak dikkat çeker.

⁵⁰ çev. Müfit Günay, İstanbul 2013.

⁵¹ Türk edebiyatında şehrengiz ve benzeri metinler üzerine güncel, eleştirel ve ayrıntılı bir çalışma olarak bkz. Barış Karacasu, "Türk Edebiyatında Şehr-engizler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2007, c. 5, s. 10, s. 259-315. Ayrıca, şehrengiz metinleri üzerine dikkate değer ilk çalışmalar olarak şunları da belirtmek gerekir. Bkz. Mustafa İzzet, "Türk Edebiyatında Şehrengizler", mezuniyet tezi, İstanbul Üniversitesi, 1955-56; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul 1958. Bu çalışmaların sonuncusu olan Karacasu'nun makalesinde 68'i şehrengiz ve 10'u bu türe akraba olan toplam 78 metinden söz edilmektedir. Karacasu'nun makalesinden sonra yayımlanan Lebibî'nin Eyüp şehrengizi ile (Hanife Koncu (haz.), "Bir Eyüp Şehrengizi: Şehrengiz-i Lebibî Cüvânân-ı Ebî Eyyûb-ı Ensârî", *Ahmet Atilla Şentürk Armağanı*, ed. Ahmet Kartal ve Mehmet Mahir Tulum, İstanbul 2013, s. 457-475) sayı 79'a ulaşır.

⁵² Fikrî Çelebi'nin İstanbul şehrengizi olduğunu Kınalızade Hasan Çelebi tezkiresine dayanarak Levend de söylemektedir (*Türk Edebiyatında Şehrengizler*, s. 38). Fikrî Çelebi üzerine Dipnot 39'da belirtilen çalışmayı sürdüren Ali Emre Özyıldırım ise Fikrî Çelebi'nin müstakil bir şehrengiz metninden ziyade mesnevilerinde şehrengiz üslubunda bölümler yazdığını varsaymaktadır.

6- Evliya Çelebi, Seyahatnâme'nin 1. cildinin fihristi (SYEK, Hacıbeşir Ağa, nr. 448)

Lebibî'nin eseri ise hem başlığı (*Şehrengîz-i Lebîbî Cüvânân-ı Ebû Eyyûb-ı Ensârî*), hem de İstanbul'un sadece bir semtine odaklanmasıyla farklılık gösterir. İstanbul şehrengizleri İstanbul'un havasına, suyunu, doğal güzelliğine, yazıldığı dönemin popüler mimari yapılarına ve semtlerine övgü düzmekle beraber daha çok yazıldığı dönemdeki İstanbul'un güzellere övgü niteliği taşımakta olup kullanılan söz dağarcığı, üslup ve benzetmeler dönemin diğer metinleriyle ortaklık taşımaktadır. Mesela, İstanbul'la ilgili tespit edilen ilk şehrengizlerden Kâtib'in 919'da (1513) yazdığı şehrengizden aşağıdaki alıntı bunu göstermektedir:⁵³

Anı feth eylemiş Sultân Mehemed
İçi toptoludur envâr-ı Ahmed

Bir ulu câmi'î var Ayasofya
Rivâyet ba'zı eyler Âsafiyye

Anun misli beyân hergiz sepilmiz
Ana benzer dahi âlemde olmaz

Bir ulu câmi'î itmiş şeh içinde
Ki Mânî yazamaz hiç şeh içinde

4. **Risâle-i Garîbe:** Bilim dünyasına ilk kez Hayati Develi tarafından 1997'de tanıtılan anonim *Risâle-i Garîbe*'nin yazıldığı tarih kesin olarak tespit edilememekle birlikte XVIII. yüzyılda kaleme alındığı anlaşılmaktadır.⁵⁴ Bu metin, XVIII. yüzyıl İstanbul merkezli Osmanlı dünyasına farklı açılardan bakılmasına sağlayan bilgiler içermesi bakımından çok önemlidir. Şimdilik benzerine rastlanmayan bu metin, XVIII. yüzyıl İstanbul'unda özellikle yönetici sınıf mensubu olmayanların şehirle kurdukları ilişkiyi anlatması ve şehrin

54 "İstanbul'da Dair Risale-i Garibe", *İstanbul Araştırmaları*, 1997, sy. 1, s. 95-190.

Kitap olarak baskısı için bkz. Hayati Develi (haz.), *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risale-i Garibe*, İstanbul 1998.

53 Levend, *Türk Edebiyatında Şehrengizler*, s. 94.

muhtelif bölgelerinin daha önce yazılmamış özelliklerine yaptığı vurguyla dikkat çeker. Metin, övülenlerin değil yerilenlerin İstanbul'unu anlatıp ahlaki bir gözle İstanbulluların hayat karşısındaki tutumlarının bir eleştirisini içerir:

... ve Hazret-i Eyyûb'de kurbân yağmâsında birbirini paralayan Eyyûb kuzgunları; Eyyûb Ensârî çingânesinden makâmât öğrenen hânendeler; Balad'ın cuhûdundan devâ umanlar; Fener Kapusu'nda batrikaya yasakçı olanlar; ... Bâğce Kapusu'nda zenpârelik ucundan kayığını yıldızlardan sefîhler; Ahor Kapusu'nda kayığına binüp Sinân Paşa Köşki'ni geçmeden duhaâ içenler; Çatladı Kapu'da davarın tırnağını söken katırcılar; "Nevbet benümdür!" deyü çekişen arka hamalları; Kum Kapu'da ihtisâb ağası korkusundan yakalu dolama geyen Manavlar; ... ve makbere dolaşup cum'a ertesi gün toğmadan Edirne Kapusu'ndan taşra Kemâlpaşazâde makberesine varup hâcet dileyenler; ve düğün etmeğe kalkup ibtidâ okuyuculuğa 'Avrat Bâzâr'ın, Çukur Hammâm'ın ve Hazret Eyyûb'un çımarın dört kere dolanup: "Düğüne okuram seyre ne kadar âdem gelür gider benüm de düğünümde ol kadar âdem gelsün!" diyen şeytân masharası, sokak sipürgesi, zıbukçılarun okuyucusu; ...⁵⁵

5. **İstanbulnâme:** Ruhî tarafından 1132'de (1720) kaleme alınan 350 beyitlik *İstanbulnâme* adlı eser son zamanlarda gün ışığına çıkmıştır.⁵⁶ Şair Ruhî'nin kimliği tespit edilememekle birlikte yazdıklarından, bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Burgaz yakınlarında doğup büyüdüğü İstanbul'u görmek arzusu duyup Burgaz'dan gemiye binerek yola çıktığı anlaşılmaktadır. Gemiyle Boğaz'dan İstanbul'a giriş yapan Ruhî, Rumeli ve Anadolu fenerlerinden başlayarak o tarihlerde yerleşim yeri olarak gelişmeye başlamış olan Boğaz semtlerinin adını o dönemde yaygın olan özellikleriyle beraber sıralayarak anlatır. Ardından şehirdeki dikkat çeken camilerden ve 1720'de gerçekleşen düğün töreni için yapılan şenliklerden söz eder. Ruhî'nin eseri, aşağıda sözü edilecek olan *Sevâhîlnâme*'lerden önce yazılmış olması, Galata yerine belki de ilk kez

Boğaz'ın Karadeniz girişinden başlayarak İstanbul'u tanıtması ve 1720'lerde taşradan gelen eğitimli bir Osmanlı'nın gözünden İstanbul'un bugünkü tabirle turistik yerlerini vermesi bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca, metinde kullanılan temalar, kelime dağarcığı ve imgeler benzeri metinlerle ortak özelliğini ve taşradan gelenlerin İstanbul hayranlığını yansıtmalarıyla dikkat çeker:

*Çokdan itmişdi derûnumda duhûl
Heves-i ârzû-yı İstanbul*

...

Hasse ol reşk-i bilâd-ı maksûm
Ki dinür şöhreti hâl-i ruh-i Rûm

Öyle bir şehri dil-ârâ vü latîf
İtmemiş dehri nazîrî teşrîf

...

Yâ Umûryiri'ne hîç var mı sözün
Sür Anatoli turâbına yüzün

Bâğce-i Şâhcihân var anda
Hâsılı haylice şân var anda

6. **Sevâhîlnâme/Sâhîlnâme:** İlk kez Mustafa Fennî Efendi'nin (ö. 1745) yazdığı, kendisinden sonra Sâhîlnâme/Sevâhîlnâme olarak adlandırılan mesnevi nazım biçiminde yazılan bu metinde⁵⁷ yazıldığı dönemde Galata'dan başlayarak Boğaziçi'nin iki yakasında deniz yoluyla ulaşılabilen semtleri anlatılır.⁵⁸ Bu metne nazire olarak İzzet Efendi (ö. 1797-1798) ile henüz nüshasına ulaşılabilen Derviş Hilmî Dede'nin yazdığı *Sâhîlnâme*'leri vardır.⁵⁹

⁵⁷ Fennî Efendi'nin *Sâhîlnâme/Sevâhîlnâme*'si üzerine ilk çalışmayı Fezziye Abdullah Tansel yapmıştır: "Divan Şairlerinden Fennî'nin Boğaziçi Kıyılarını Canlandıran Mesnevisi: Sâhîlnâme," *TTK Belleten*, 1976, c. 40, sy. 157, s. 330-346. Arap harfli olarak ilk baskısı için bkz. Fennî, *Sevâhîlnâme-i Merhûm Fennî*, İstanbul 1327.

⁵⁸ Metinde adı geçen semtler sırasıyla şöyledir: Galata, Mumhane, Tophane, Salıpazarı, Fındıklı, Kabataş, Dolmabahçe, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutkaryesi, Arnavutköyü Akıntısı, Hasankalfa, Bebek, Kayalar, Hisar, Şeytan Akıntısı, Baltalimanı, Mirgun, İstinye, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere, Kefelikaryesi, Sarıyar, Rumelihisarı, Karataş, Fener, Soğuksu, Kavak, Umuryeri, Değirmenlik, Hünkâr, Yalıköy, Beykoz, Sultanıye, İncirli, Paşabahçe, Çubuklu, Kanlıca, Körfez, Hisar, Göksu, Küçüküsu, Kandilli, Vaniköy, Kulelibahçe, Çengel, Beylerbeyi, İstavroz, Kuzguncuk, Öküzlimanı, Üsküdar, Şemsipaşa, Şerefabad, Ayazma, Salacak, Kızkulesi, Kavakbahçesi, Haydarpaşa, Kadıköy, Fenerbahçe, Adalar.

⁵⁹ *Sâhîlnâme/Sevâhîlnâme*'lerin ayrıntılı olarak değerlendirmesi için şu makaleye bakılabilir: Nihat Öztoprak, "Fennî ve İzzet Efendi'nin Sahilnameleri ve Bu Sahilnamelerde Üsküdar," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2004, sy. 11, s. 87-111.

⁵⁵ Develi, "İstanbul Dair Risale-i Garibe", s. 103-104, 117-118.

⁵⁶ Orhan Aydoğdu (haz.), "İstanbul Hakkında Bilinmeyen Bir Mesnevi: İstanbulnâme", *Turkish Studies*, Prof. Dr. Halûk İpekten Anısına, 2009, c. 4, sy. 7, s. 158-186. Yapılan neşirde çok sayıda okuma ve anlama hatası olup metnin yeniden okunmaya ve değerlendirmeye ihtiyacı vardır.

7- Topkapı Sarayı, Ayasofya ve Sultanahmet Camii

Fennî Efendi, 63 beyitlik eserinde aşağıda örnek olarak verilen beyitlerde görüleceği üzere anlattığı semtin ortak bellekteki coğrafi ya da toplumsal hayattaki özelliğine vurgu yapar. Kimi zaman da semt adıyla ilgili kelime oyunu yapar. İzzet Efendi'nin *Sâhîlnâme*'si de Fennî Efendi'nin eserine bir nazire olarak onun anlatımını takip eder.⁶⁰

Firkatünle şu kadar giryeler itdüm cânâ
Bir Küçüksu görünür eşkûme deryâ

Bağrımın yağın eritdi beli her etvârı
Hele Kandilli'de bir câm ile yıkdum yârı
(beyit 44-45)

Gıbta ol şahsa olur irdiği dem nev-rûza
O sanemle gide zevk itmeğe İstavroz'a

Sanki Beylerbeyi'dir bendeleri pâdişehin
Mîr-i mîrân gibidir her birinin re'yi savâb
(beyit 50-51)

⁶⁰ Kaside nazım biçiminde yazılması ve 65 beyit olmasıyla Fennî Efendi'nin metninden biçimsel olarak ayrılır. Bu metni ilk kez M. Cavid Baysun tarafından yayınlanmıştır. Bkz. *Boğaziçi İskelelerine Dair Bir Kaside: İzzet Efendi'nin Sahilnamesi*, İstanbul 1950.

7. Tarih Manzumeleri ve Kasideler:⁶¹ Osmanlı İstanbul'unun başta mimari olarak gelişimini, dönüşümünü, gündelik hayatını, insanlarını, her türden toplumsal ve siyasal gelişmelerini düzenli olarak kaydedip günümüze taşıyan yegâne metin grubunun tevarihler⁶² olduğunu söylemek çok da iddialı olmasa gerek. Zira, İstanbul ve İstanbulluların en çok temsil edildikleri ve adlarının geçtiği yerler, manzum olarak yazılan bu metinlerdir. Sayıları binleri geçen bu metinlerin hangi bağlamda ele alınacağı noktasında

⁶¹ Sadece tevarihler ve kasideler değil bütün nazım biçimlerinde ve türlerinde İstanbul çeşitli açılardan yer almaktadır. Fakat bu iki türe ait metinler daha çok olduğu için bu yazıda onlar öne çıkarılmıştır.

⁶² Hafız Hüseyin Ayvansarayî'nin (ö. 1787), 1179 (1765-1766) tarihinde tamamladığı *Mecmûa-i Tevârih* adlı eseri, İstanbul'da yapılmış dinî ve sivil mimari yapıların kitabelerini toplayan çok önemli bir eserdir. İçerdiği bilgiler bakımından bu eseri, İstanbul kitabı olarak nitelenebilir. Aynı şekilde, Ayvansarayî'nin yazımını 1195 (1780-1781) tarihinde tamamladığı *Hadîkatü'l-cevâmi'* adlı eseri de İstanbul hakkında bir kitaptır. 1769 yılına kadar İstanbul'da mevcut suriçi ve dışı, Galata, Eyüp, Üsküdar ve Boğaziçi'nin her iki yakası ile Kadıköy içlerine kadar olan cami ve mescitler hakkında çok detaylı bilgiler içermektedir. Ayvansarayî ve eserleri için bkz. Günay Kut, Turgut Kut, "Ayvansarayî Hafız Hüseyin b. İsmail ve Eserleri", *Yazmalar Arasında: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 2005, c. 1, s. 285-313.

araştırmacıların yaşadığı kararsızlık, bu metinlerin uzun yıllar boyunca hak ettiği ilgiyi görmelerine engel olmuştur. Aynı şekilde kasideler de İstanbul’u çok farklı açılardan yansıtmaktadırlar. Son yıllarda bu metinleri odak noktası alan çalışmalar sayesinde edebî metinler üzerinden İstanbul’un farklı yönleri ortaya konulmaktadır.⁶³

XVIII. yüzyıl İstanbul’u hakkında yazılmış sayısız şiir metni arasında yaşamı ve yazdıklarıyla İstanbul’la özdeşleşen Nedim’in (ö. 1730) yazdıkları özel bir önem taşımaktadır. Nedim’in Dîvân’ı baştan başa neredeyse bir İstanbul anlatısıdır. Nedim’in ilk dört beyti

Bu şehri-i Sitanbûl ki bî-misl ü behâdur
Bir sengine yek-pâre Acem mülki fedâdur

Bir gevher-i yek-pâre iki bahr arasında
Hûrşîd-ı cihân-tâb ile tartılsa sezâdur

Bir kân-ı ni’amdur ki anun gevheri ikbâl
Bir bâğ-ı İremdür ki güli ‘izz ü ‘ulâdur

Altında mı üstünde midür cennet-ı a’lâ
El-hak bu ne hâlet bu ne hoş âb u hevâdur

şeklindeki ünlü İstanbul kasidesi, Cem Sadisî’nin kasidesinden itibaren yazılmış kasidelerin en güzeli olarak kabul edilmektedir. Bu kasidede, ilk Türkçe şiirlerden itibaren belleklerde yerleşmiş olan İstanbul imgesinin hemen hepsi yeni bir söyleyişle ifade edilmesi, bu şiiri İstanbul şiirleri arasında kanonik bir mertebeye ulaştırmıştır. Nedim’in şiirlerindeki İstanbul teması hakkında ayrıntılı ilk makaleleri yazan Tunca Kortantamer:

Nedim’in şiirlerinin temel mekânı ve çevresi
İstanbul ve onun çeşitli semtleridir. Nedim,

özellikle Sadâbâd’ı defalarca anlatmış ve çeşitli olayların, tiplerin canlandırıldığı bir mekân olarak kullanmıştır. Bunun yanında onun şiirlerinde İstanbul’un mahalle, sokak, meydan, saray, yalı, kasr, ev, kışla, tersane, hamam, meyhane, han, çarşı, bedesten, medrese, cami, tekke, çeşme, sebil, maksem, bahçe, mesire yeri ve içki meclislerinin mekân ve çevreyi oluşturan veya tamamlayan unsurlar olarak kullanıldığı görülür.⁶⁴

diyerek Nedim’in şiirlerinin içerik olarak çerçevesini çizer. Aslında, Nedim dönemi şairleri, hatta XVIII. yüzyıl ve sonrası şairlerinin şiirlerinde⁶⁵ İstanbul merkezî bir önem taşımaktadır ancak onlara nazaran Nedim’in şiirlerini öne çıkaran, onun ifade gücü ve kullandığı İstanbul Türkçesidir.

XVIII. yüzyıl şairlerinin divanlarındaki kaside, gazel, murabba, şarkı ve tarih manzumelerinde İstanbul’un geçmiş yüzyıllarda olmadığı kadar yoğunlukta ve çeşitli açılardan yer alması dönemin toplumsal değişimiyle yakından ilişkilidir.⁶⁶

63 Örneğin, Hatice Aynur ve Hakan Karateke tarafından hazırlanan *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri* (İstanbul 1995) adlı kitap, tarih manzumelerinden yola çıkarak III. Ahmed döneminde (1703-1730) İstanbul’da yapılan çeşme ve sebillerin dökümünün yanı sıra dönemin İstanbul’unun su kültürü ve mimarisini ortaya koymuş; Özge Öztekin, *XVIII. Yüzyıl Divan Şiirinde Toplumsal Hayatın İzleri: Divanlardan Yansıyan Görüntüler* (Ankara 2006) adlı kitapta XVIII. yüzyıl şairlerinin Dîvân’larından yola çıkarak başta İstanbul olmak üzere şehir yaşamıyla ilgili hemen hemen bütün unsurların dökümü ve değerlendirilmesini yapmış; Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul/The City’s Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century* (çev. İlkur Güzel, İstanbul 2010) adlı kitapta ise başta tarih manzumeleri olmak bu yüzyılda yazılmış şiirleri tarihsel bağlamına oturtmuştur. Bu kitap, “şehir değişen mimari yapısına ve onun getirdiği açılımlara odaklanıyor. Haşmetli saraylar, çeşmeler, sebiller, hasbahçeler, surlar ve kapılara bakıyor.” şeklinde dış kapağında yazdığı gibi XVIII. yüzyıl İstanbul’unu Osmanlı metinlerinde okumaktadır.

64 Tunca Kortantamer, “Nedim’in Şiirlerinde İstanbul Hayatından Sahneler”, *TDEAD*, 1985, sy. 4, s. 22; ayrıca bkz. Tunca Kortantamer, “Nedim’in Manzum Küçük Hikayeleri”, *TDEAD*, 1989, sy. 5, s. 15-27.

65 Nedim dışında İstanbullu olan ve bunu yaşamı ve yazdıklarıyla gösteren ya da İstanbullu olmadığı hâlde aynı şekilde değerlendirmeyi hak edecek çok sayıda şair ve yazar vardır. Ancak yazının hacmi ve başka yazılarda onlardan söz edildiği için bu yazıda onlara yer ayırlanamamakla birlikte Zatî (ö. 1546), Bâkî (ö. 1600), Helakî (ö. 1572), Âşık Çelebi (ö. 1572), Neffî (ö. 1635), Nâbî (ö. 1712), Bosnalı Sabit, (ö. 1712), Seyyid Vehbî (ö. 1736), Arpaeminizade Samî (ö. 1733) Şeyh Galib (ö. 1799), Sünbülzade Vehbî (ö. 1809), Keçecizade İzzetî (ö. 1829) isim olarak anmak yerinde olacaktır.

66 İstanbul’un XVIII. yüzyıldaki değişim ve dönüşümü için bkz. Artan, “Mahremiyet: Mahrumiyetin Resmi”.; Hamadeh, *Şehr-i Sefa*.